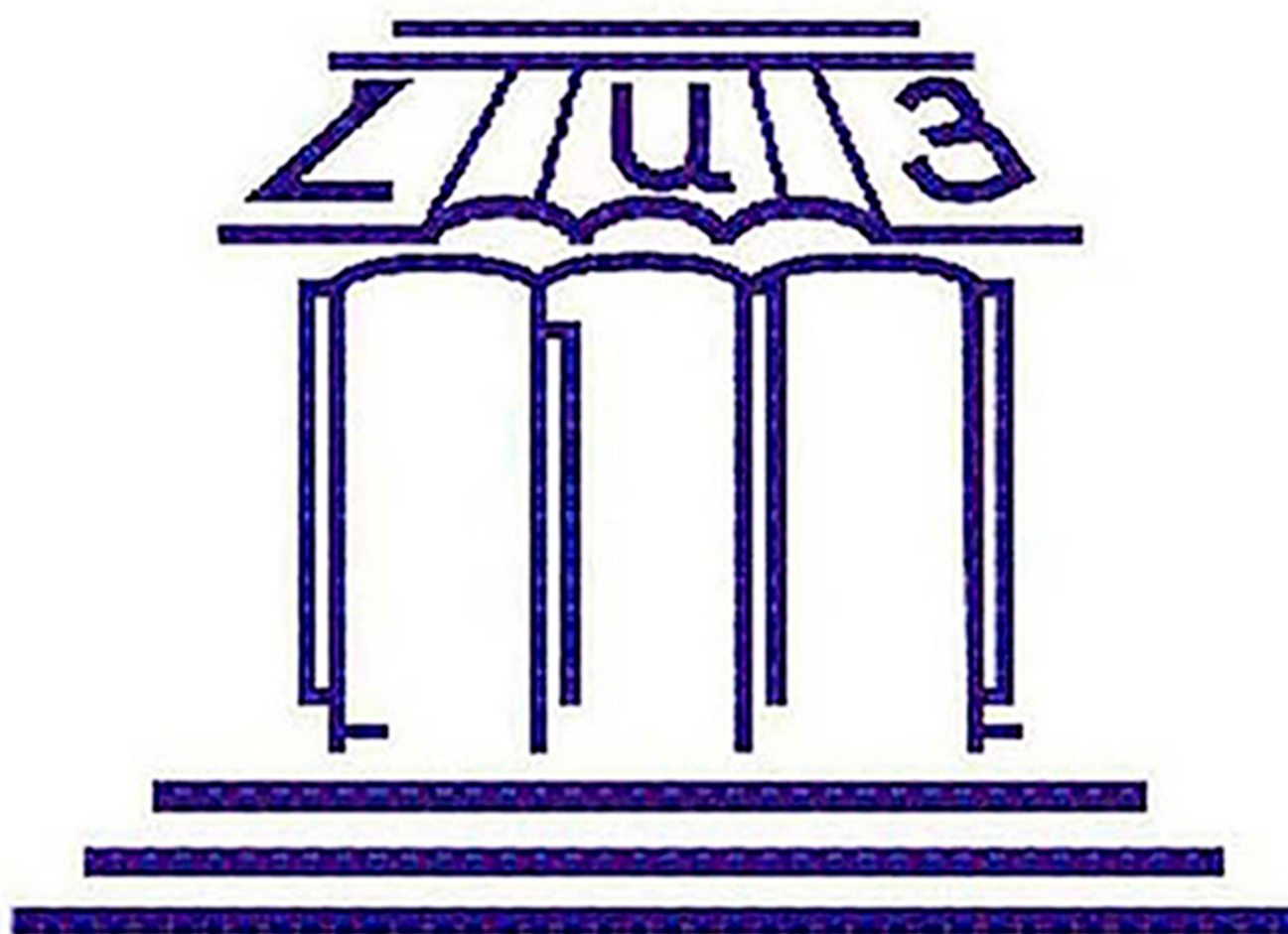

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԴԻ ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ՍԵՊԱԳԻՐՆ
ՈՒ ՆՐԱ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

(Արտատպած Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտության յև՛ Արվեստի Բնախառնակի
Տեղեկագրի № 2-ից)

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ**ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԴԻ ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ՍԵՊԱԳԻՐՆ**

ՈՒ ՆՐԱ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

I

Այս ամառ (1927 թ. հուլիսի 6-ից մինչև սեպտեմբերի 7-ը) հնարավորություն ունեցա բավական մանրամասն հետախուզելու Նոր Բայազիդ քաղաքի շրջակայքում մի տարածություն, վորի տրամագիծն արևելքից արևմուտք (Նորատուսից մինչև Փաշաքյանդի արևմտյան «Սարաբաները») ու հարավից հյուսիս (Ղուլալուից մինչև Աղ-կալա) հավասար է 10 վերստի ¹⁾: Յերևաց, վոր այս շրջակայքը մինչհայկական ամբողջությունների մի փոքրիկ աշխարհ է, վորտեղ կողք կողքի կամ իրարից շատ մոտիկ շինված են յեղեկ բերդակներ ու ամրոցներ հետևյալ տեղերում. 1. Աղ-կալա, 2. Աղատ խարուրա, 3. Սաչերի դար, 4. Հայրավանք, 5. Ղլաղի Զաղացի դար, 6. Ղլաղի Ժամի դար, 7. Մթուրբի ձոր, 8. Նորատուսի «Հեր» 9. Նոր Բայազիդ ու 10. Փաշաքյանդ:

Այս բոլոր վայրերում պարզ նկատելի են հետքեր հնադարյան ամբողջությունների, վորոնց պատերը շարված են յեղեկ կամ շարված են առանց շաղախի, վիթխարի «երաստո» քարերով. վերջիններս սրբատաշ չեն, այլ թեթև հարթված, և շարվածքն ել թեև լարածիդ, բայց վոչ թե կիպ ու խցված, այլ արանքներով ու լոկ իրար վրա դարսած: Մեր աշխարհի ճարտարապետության ամենից իրազեկ ու ամենահեղինակավոր մասնագետներն էլ. թ. Թորոմանյանի կարծիքով այս բոլոր նշանները հատուկ են յերկաթի դարի հնագույն շրջանին ու կամ մինչև անգամ բրոնզի դարին ²⁾: Ի դեպ, հենց այստեղ ել ասենք, վոր մեր նշած ամբողջ տարածությունը ծայր և ծայր լի է հնադարյան կուրգաններով, վորոնց մի մասը պեղված է հնագետների ջանքերով և կամ փորվրված է տեղացի գանձախնդիր շիրմակրկիտների ձեռքով:

Հիշածս ամբողջություններն ընդհանրապես շինված են ծովային կամ ցամաքային քարքարոտ հրվանդանների վրա, յերկու (Ղլաղի Զաղացի դար, Ղլաղի Ժամի դար, Մթուրբի ձոր) կամ յերեք կողմից (Աղ կալա, Սաչերի

¹⁾ Հետախուզություններին ժամանակ ինձ շատ աջակցել և Նոր Բայազիդի մասնավորականներից ընկ. Հովհաննես Բուդումյանը, վորին հայանում եմ շնորհակալություն:

²⁾ «Բանբեր Հայաստանի զինական ինտոմիսի», դրոք Ա և Բ. Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 212—214 ու 222:

դար, Հայրավանք, Նոր Բայազիդ, Փաշաքյանդ) ձորակներով ու ձորերով յեկերված, իսկ Աղատ խարաբան ու Նորատուսի Հերի դարը ցամաքային կողմի յեն չորս կողմի զառիթափերով:

Հնադարյան այս ամրութիւնները կարելի է բաժանել յերկու զլխավոր տեսակի: Սրանցից մեկ տեսակում ամրութիւնն ունի պատեր, վերոնք շինված են երաստո քարերով, բայց շարվածքը մի տակ է. պատի ճակատի քարերի յետում վոշ փոքր քարերի անշաղախ լիցք կա ու վոշ ել ներսի կողմից դուրսն ու շարվածք: Պայմանաբար այսպիսի պատերը կանվանենք պատնեշներ: Ամրութիւնների յերկրորդ տեսակը պատնեշների փոխարեն ունի կանոնավոր պարիսպ եւ վիթխարի քարերի յերկտակ շարվածքով ու փոքր քարերի անշաղախ լիցքով: Չարմանալի կանոնավորութիւնը ամեն տեղ, վորտեղ կան պարիսպներ, սրանց լայնութիւնը հավասար է 3 մետրի կամ մոտ 4 $\frac{1}{2}$ արշինի:

II

Միայն պատնեշներ ունեցող ամրութիւններից հատկապէս հիշատակելի յեն Ղշլաղի Ժամի դարինը, Նոր Բայազիդ քաղաքի արեւմտյան ծայրին՝ Սաչերի դարինն ու Նոր Բայազիդ—Ղուլալի ճանապարհի արեւելյան կողմում՝ Մթուրբի ձորի զլխինը: Սրանցից առաջնի պատնեշները լրիվ պահպանված չեն: Սաչերի դարինը վերջին տասնամյակում անդամ նշմարելի են յեղել ամենրին՝ ցած լիկ պատի կերպարանքով, իսկ հիմա միայն ուշադիր դնողը կարող է նկատել խոշոր մնացորդները քարաքիթի հենց զլխին¹⁾: Այս ամրութիւնն արեւելյան կողմից ունի կարճ գետնանցք, վոր տանում է դեպի մոտակա աղբյուրն: ու սրանից դեպի հյուսիս՝ մի քարայր, վոր այժմ գործ է ածվում իբրեւ հարդանոց: Մթուրբի ձորի ամրութիւնից ամենալավ պահպանված է հյուսիսային պատնեշը՝ տեղ տեղ մինչև 1 $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեամբ, իսկ արեւելյանից ընդհատ քարերի մի շարան է մնացել: Արեւմտյան ու հարավային ձորաբերաններում պատնեշների քարերը ցած են գլորված: Ամրութիւնը հարավային կողմում ունի կարճ գետնանցք, վոր տանում է դեպի անջուր ձորակը:

Պատնեշավոր ամրութիւնները բոնում են փոքր տարածութիւն: Իբրեւ նմուշ չափազրել ենք Մթուրբի ձորի զլխինը: Սրա արեւելյան պատնեշը մոտ 42 մետր է, հյուսիսայինը՝ մոտ 75 մետր: Պատնեշապատ հողամասը մոտ $\frac{1}{3}$ դեսյատին է:

Պարսպավոր բերդերն են՝ Աղատ խարաբայինը, Հայրավանքինը, Ղշլաղի Զաղացի դարինը, Նորագուսի Հերինը, Նոր Բայազիդին ու Փաշաքյանդինը:

Սրանից Հայրավանքի մասին պետք է ասենք, վոր հենց վանքի մոտ աշկարա յերևում է 3 մետրանոց պարսպի հետքը, բայց շարունակութիւնը

¹⁾ Տեղացիների ասելով՝ Սաչերի դարի պատնեշների քարերը յերկու տարի առաջ ցած են գլորված, ջարդոտված ու գործ են ածված քարաքիթի մոտիկ ձկնաբուծական կայանի շինութեան վրա:

մինչև վերջ յերեկան հանելու ժամանակ ու հնարավորութիւն չենք ունենալ: Պարիսպները Փաշաքյանդի ամրոցի, վորը տեղացիներից մինչև որս ել «Բերդ» է կոչվում, միշտ ել յերեկան է գալիս փորվածքի ժամանակ: Այս ամրութիւնը տեղացիների ու Նոր Բայազիդիների համար ծառայում է իբրեւ քարհանք. ում վոր քար է հարկավոր, գնում է Բերդի դարը, դետինը փորում, մինչև հասնում է մի պատաշարի, է ահա վորոնած քարանյութը պատրաստ է: Փորվածքներից յերեկում է, վոր պարիսպը յերկշար է՝ փոքր քարերի (ու թերեւ նաև չոր հողի?) լիցքով:

Վորոշապես նկատելի շուրջանակի պարիսպներ ունեն Աղատ խարաբայի, Ղշլաղի Զաղացի դարի, Նորատուսի Հերի ու Նոր Բայազիդի բերդերը: Սրանց պարիսպները կամ կանգուն են, կամ հիմերը պարզ նկատելի են է կամ կարելի է վերականգնել՝ քարաշարի ուղղութիւնն ու հանած քարերի փորվածքի գիծը շարունակելով: Մեծութեան կարգով ամենից փոքրն է Աղատ խարաբայինը, սրանից տարածուն է Նորագուսի Հերինը, հետո Ղշլաղի Զաղացի դարինն, իսկ ամենից մեծն է Նոր Բայազիդինը:

Աղատ խարաբայի բերդը գտնվում է ծովափի ափին, Հայրավանքից դեպի հարավ-արեւմուտք տարածվող համանուն ավերակների մեջ, այն բլրի զլխին, վորի լանջերին ու ստորոտում կան յեկեղեցիների ավերակներ ու հայկական գերեզմանատուն: Պարիսպների հիմքերը չորս կողմում ել պարզ յերևում են: Դուռն այն անկյունումն է, վոր ամենից մոտ է Որդաբլու—Նոր Բայազիդ խճուղուն: Պարիսպների ներսում նկատելի յեն մանրաքար ու նեղ պատերի քառանկյուն հետքեր:

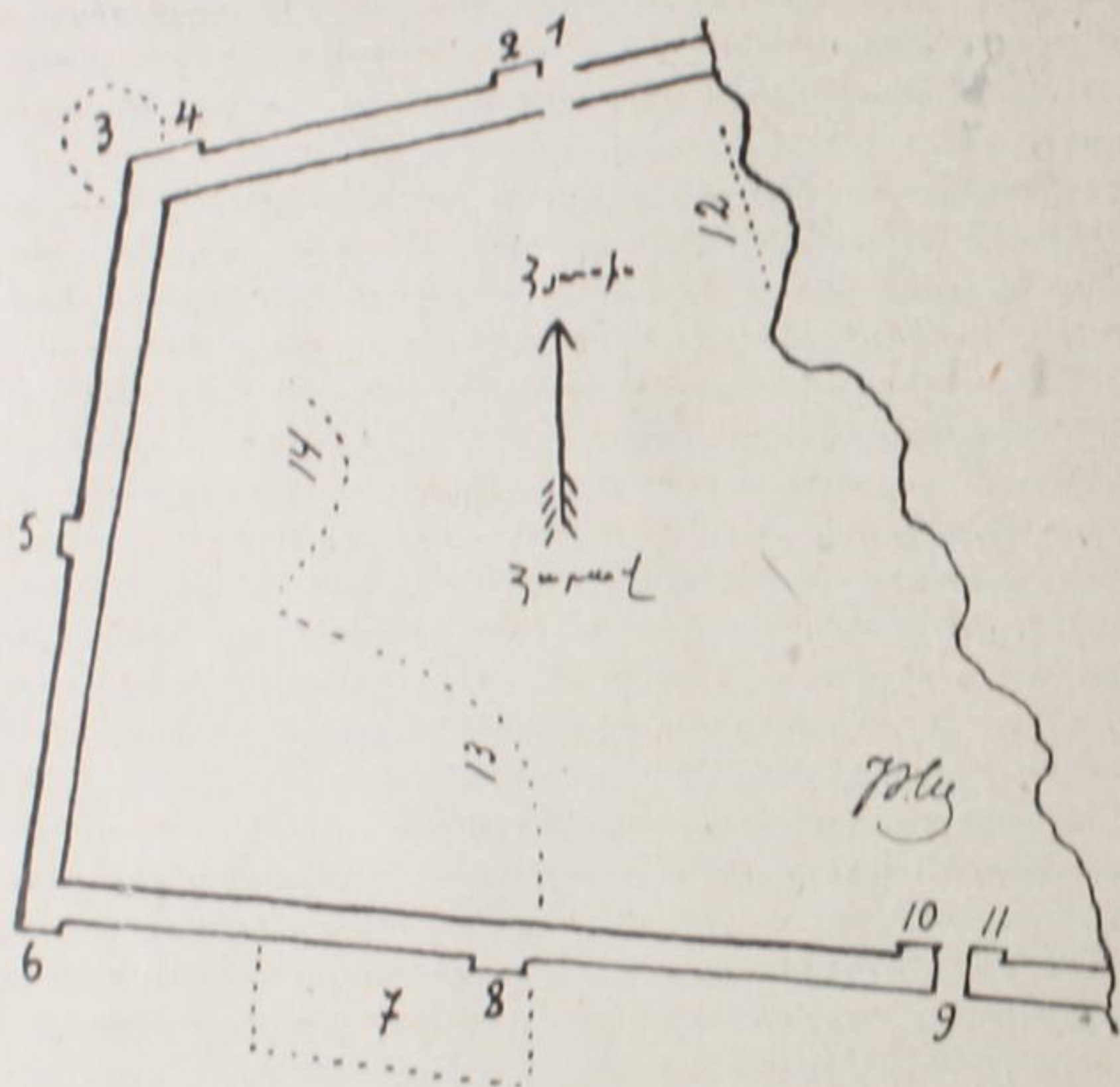
Նորատուսի Հերի բերդը գտնվում է գյուղի համանուն նավահանգստի մոտ, այն քարափների կողքին, վորոնք հայտնի են «Թարոյի պալեր» անունով: Բերդի բլուրը «Հեր» (այլ) է կոչվում այն պատճառով, վոր նրա հարավային կողմում կա բնական մեծ քարայր, վորտեղ կենդանիներ են պատսպարում: Շուրջանակի նկատելի յեն պարսպի հիմքերը կամ մնացորդները. վերջիններս արեւմտյան կողմում լավ յերևում են՝ գետնից բարձրացած մի քանի քարի չափ¹⁾: Ուշագրավ է, վոր պարիսպները տեղ-տեղ ունեն աստիճանավոր պատվանդաններ, վորոնք ըստ յերևութիւն փլուզները կանխելու է պատերն ամրահիմն դարձնելու համար են: Բերդի զլուխը, վոր թիքվում է դեպի հարավ, կենտրոնում դոգավոր է: Բերդի զլխի հարավային կեսը բոնում են արտեր, իսկ արեւմտյան ու հյուսիսային մասերը՝ բլրնակելի տարածութեան քաղմաթիւ հետքեր: Քառանկյունի ձգված ու մանրաքար պատերի հիմեր ամենից շատ կան հատկապես այս բերդի զլխին:

III

Նոր Բայազիդինը չհաշված՝ ամենից ուշագրավն ու հայակապը Ղշլաղի Զաղացի դարի ամրոցն է:

¹⁾ «Փոքրիկ բրդաձև աստվածաշէն ըստն պարսպավոր բլրակ»—հիշատակում է յուր գրքում Սմբատյանը (Մեարդ արեւոյ, Սմբատյան «Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովափայլ գավառի» Վաղարշապատ, 1895, էջ 486):

Այս բերդը գտնվում է Ղչլաղից Նորատուս տանող ճանապարհի արեւմտյան կողմում՝ մի կողմից հենվելով հարավային ձորին, իսկ յերկրորդ կողմից՝ արեւելյան բարձրաբերձ գոգիթափին։ Ամբոցի ստորոտով պատյառանելով անցնում է Գավառագետը։ Մեր նշած ամբոցի յայտնիների մեջ այս

Ղչլաղի Ջաղացի դարի բերդի հաշակագիծը

1. Բացվածք հյուսիսային պատի մեջ, 2. Հյուսիսային առաջին բուրգ, 3. Բարձրակ շարվածքի հիմք, 4. Հյուսիսային յերկրորդ բուրգ, 5. Արեւմտյան ճակատի բուրգ, 6. Հարավային առաջին բուրգ, 7. Շինության հիմքեր պարսպից դուռ, 8. Հարավային յերկրորդ բուրգ, 9. Դուռ, 10 ու 11. Դուռն ներսի կողմի յերեսաներ, 12. Արեւելյան պատի հետքեր, 13 ու 14. Շինության հիմքեր պարսպի ներսում։

բերդն ամենաբարձրն է և շատ փհատեալի գիրք ունի արեւելյան ձորաբերանին։ Ամբոցը թե պատնեշավոր ու թե պարսպապատ է միամամանակ։ Բերդի գլխի հարավային մասը հիմա բռնում են արտեր պարսպի ու պատնեշի արանքում։ Այս յերկուսի միջի տարածությունն արեւելյան ձորաբերանին մոտ 20 մետր է, իսկ քանի գնում է դեպի հարավ, բացվում, լայնանում է մի քանի անգամ։ Պատնեշն ավելի լավ պահպանված է արեւմտյան, քան հյուսիսային կողմում։

Պարսպապատ մասը, վոր թեք է, խոնարհված դեպի հարավ-արեւելք, սեղանակերպ է՝ լայն կողմով հենված արեւելյան ձորաբերանին, վորտեղ

նույնպես կան պարսպի հիմքի հետքեր ու դեպի արեւելյան ձորը տանող փոքրիկ գետնանցք, վոր խցված է։ Մնացած պարսպանեղք, վորտեղ 3 մետրանոց ու յերկշար են, երաստա ժայռերից, փոքր քարերի անշաղախ լիցքով, այնքան լավ են պահպանված, վոր հենց առաջին հայացքից ցայտուն ներկայացնում են բերդի ընդհանուր կերպարանքը՝ մեծ տպավորություն անելով։ Ավելի կանգուն են մնացել արեւմտյան ու հասկապես հարավային պարսպները։

Հյուսիսային, արեւմտյան ու հարավային պատերի մեջ կան անկյունավոր յերեսաներ (BULGETYU), անկյունավոր բուրգեր, վորտեղ նմանները թորմանյանը մատնանշել է Արագածի հնադարյան բերդաքաղաքներում¹⁾։ Հյուսիսային պարսպն ունի 2 յերեսա 3 1/2 ու 6 մետր ճակատով, արեւմտյանը՝ 1 յերեսա 3 մետր ճակատով և հարավայինը՝ 2 յերեսա՝ 3 ու 4 1/2 մետր ճակատով։ Հյուսիսային առաջին բուրգը՝ 1 մետր, հյուսիսային յերկրորդ բուրգը՝ 1 1/2 մետր, արեւմտյանը՝ 1, հարավային առաջին բուրգը՝ 1 1/2 ու հարավային յերկրորդը՝ 2 մետր առաջ են ցցված պարսպի գծից։ Նույն կարգով բուրգերի բռնած տարածությունը կամ ուրեմն նրանց գլխի տարածության չափն է՝ 14, 26, 12, 14 ու 22 1/2 քառակուսի մետր։ Սրանից յերեւում է, վոր գլխավոր բուրգեր յեղել են հյուսիսային յերկրորդ ու հարավային յերկրորդ բուրգերը, վորտեղ մեջն ու շուրջն ամենից շատ կան փոքր քարեր թափած։

Դուռը, վոր գտնվում է հարավային պարսպի մեջ հարավ-արեւելյան անկյունին մոտիկ, ունի 2 մետր լայնություն, սրա յերկու կողմից պարսպները 1 1/2 մետր լայնանում են դեպի ներս՝ կաղմելով աջ ու ձախ յերեսաներ 2 1/2-ական մետր ճակատով։ Սրա գլխաց, հյուսիսային պատի մեջ հյուսիս-արեւելյան անկյունի մոտ, կա համապատասխան բացվածք, վորը կարող է ելի դուռ լինել։

Պարսպներից ներս կան շինությունների հետքեր հասկապես արեւմտյան ու հարավային կողմերում։ Մոշոր քարերով շինության բարձր հետք կա նաև հարավային պարսպին կից, հարավային մեծ բուրգի մոտ։

Բերդի հյուսիսային պարսպի յերկարությունն է մոտ 51 մետր, արեւմտյանը՝ 66, հարավայինը՝ 104 ու արեւելյանը 100։ Պարսպափակ հողամասը բռնում է մոտ 2/3 զեւյաթին տարածություն։

Ղչլաղի Ջաղացի դարի բերդը մեր աշխարհի վոշ միայն հնադարյան ճարտարապետական, այլ և սողմական արվեստի նշանավոր ձեռակերտներից է, նոր Բայազետի շրջակայքի ցուցնելիք հուշարձանների մեջ լավագույններից մեկը։

IV

Պարսպավոր բերդերից ամենամեծն է Նոր Բայազետը։

Ամբոցի յայտնիների այն շղթայի միջև, վոր բոլորում է նրա շուրջն, այս ամբոցը բռնում է կենտրոնական առիկ հյուսիսից պաշտպանված լինելու

¹⁾ Նույն Բանբերում, էջ 217, 222։

լով Աղ-կալայի, Հայրավանքի, Ազատ խորաբայի, արևմուտքից Փաշաբյան-դի ու Սաչերի դարի, հարավից Մթորրի ձորի և արևելքից Նորատուսի Հե-րի ու Ղալաղի դույզ բերդակներով ու բերդերով:

Նրա պարսպապատ լինելու մասին գրականությունից մեջ վաղուց հիշա-տակություններ կան ¹⁾: Բայց ամրոցի վեր գարաշրջանի ձևակերտ լինելու հարցը շոշափված չէ յեղել և սրահարդի մեջ և մտել այստեղի սեպագրի գյուտից հետո միայն: Սրա պարսպների լայնությունը, վոր շատ տեղ եմ չափադրել, ամենուրեք էլի 3 մետր է, մի անհերքելի ապացույց, վոր այս ամրոցը պատկանում է վերևում նկարագրած պարսպավոր բերդերի շարքին ու դրաշրջանին:

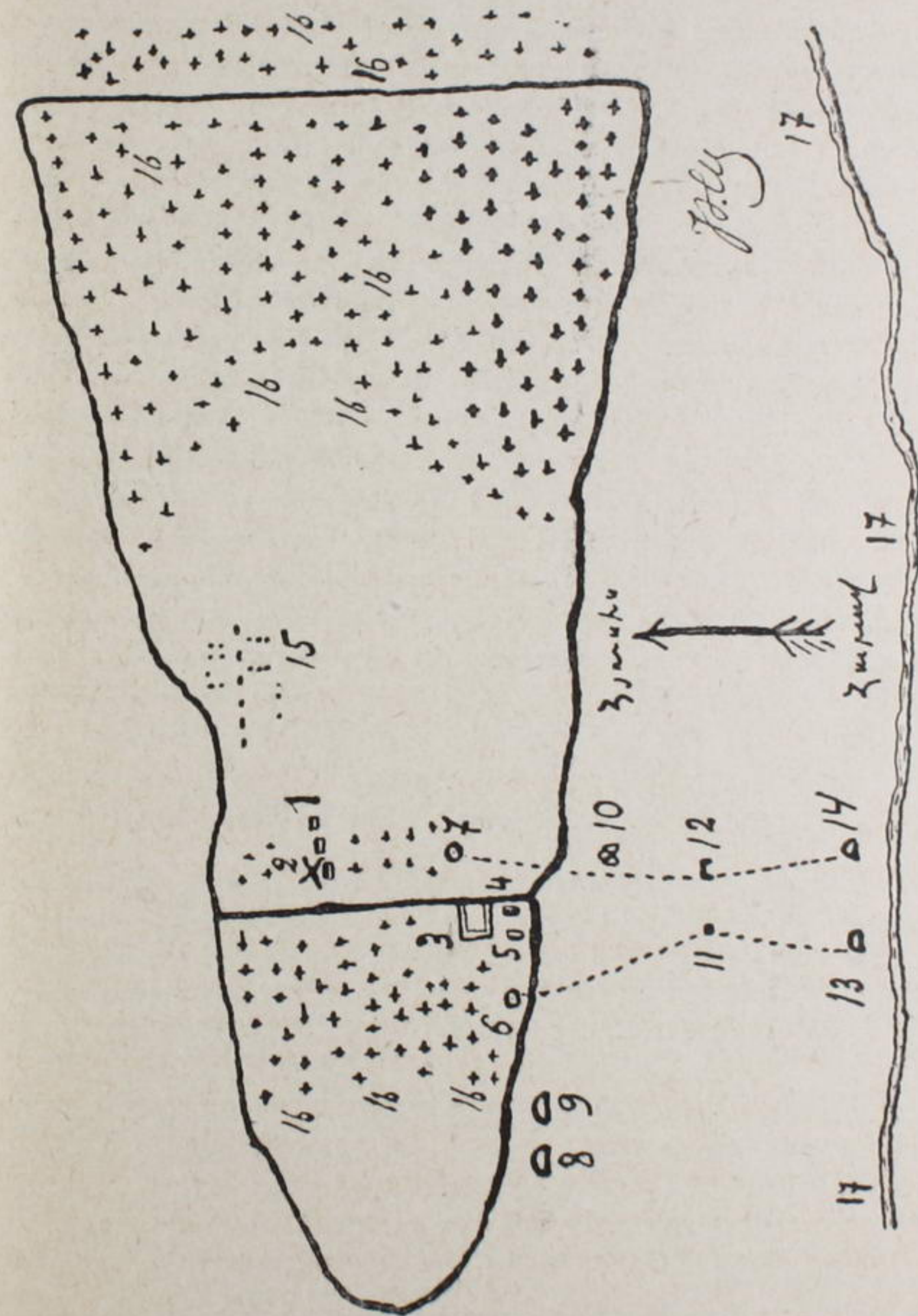
Բերդը մի յերկար ցած հրվանդան է՝ արևելքից արևմուտք ընկած: Գլուխը միանգամայն հարթ տափարակ է, վոր փռվում է բերդի պարիսպ-ներից ել շատ հեռու դեպի արևելք: Արևմտյան ծայրը յերեք կողմից ուղ-ղաձիգ ժայռապատ է ու դժվարամատչելի: Հարավային կողմում քարավի-շարունակվում է մինչև վերջ, իսկ հյուսիսային կողմում ավարտվում է՝ արևելյան յերկրորդ պարսպին դեռ չհասած: 19-րդ դարում բերդի պարիսպ-ները բավական բարձր են յեղել. իսկ այժմ կարելի է տեսնել կամ հիմքի քարերն ու կամ այս քարերը հանելու համար արված փորվածքը, վորի լա-րաձիգ ուղղությունը մասնում է պարսպի տեղը: Հիմա բերդի գլուխը Նոր Բայազդի յերկու գերեզմանատունն է, վորոնց արանքը կախտեղ է: Պարիսպների մասին վկայում են ծերերն ու հասակավորներն, այլև տե-ղական գերեզմանափորները: Պարիսպների քարերը ծառայեցնելիս են յե-ղել յերկու նպատակի. կամ գլորել են ցած, դեպի «կալերի թաղն» ու տներ շինել և կամ գործ են անել իրեն շիրմաքար: Այս վերջին կիրառումը շա-րունակվում է մինչև որս ել:

Բերդը շուրջանակի միապարիսպ է, բայց ունեցել է միջնաբերդ էլ, վորն արևմտյան ավելի անառիկ ծայրումն է յեղել: Միջնաբերդն ստաց-վել է մի հասարակ յեղանակով. ամրոցի հավասարաբունք ու յերկար յե-ռանկյունին, վորի զագաթն արևմուտքումն է, արևելյան պատին դուրա-հեռ 3 մետրանոց մի նոր պարսպով բաժանվել և յերկու մասի — արևմտյան ու արևելյան. արևմտյան յեռանկյունին միջնաբերդն է, արևելյան սեղա-նակերպն՝ արտաքին ամրոցը: Բերդի պարիսպների հիմքերն ամենից լավ նկատելի յեն հյուսիսային կողմում. հարավային կողմում հին պարսպի մա-սեր յերեկվում են ս. Ստեփանոսի մատուռի մոտի ձորաբերանում: Պարսպի հիմքերի փորվածքներն աշկարա նկատելի յեն թե հյուսիսային, արևելյան ու թե հարավային կողմում: Միջնապարսպի հիմքեր նշմարվում են մատու-ռի արևելյան ու հյուսիսային պատերի մոտ՝ հարավից հյուսիս ձգված:

Զույգ գերեզմանատների արանքում հյուսիսային կողմում պարզ նկա-

¹⁾ Հովհ. եղս. Շահխաթունյան «Ստորագրություններ և հինգ զավառացն», հատոր Բ. Վաղարշապատ, 1842, էջ 237, «Մշակ» որաթերթ, Թիֆլիս, Թ. տարի, 1880 թ. սեպտ. 30, № 172—Յեզեկ Պետրոսյանի «Նամակ Նոր Բայազդից», Ալիշան «Միտակն», վե-նետիկ, 1893, էջ 43, Սմբատյան «Գեղարքունի», 59:

տելի են շինությունների հետքեր¹⁾: Ամրոցի հարավային քարավանքի մեջ կան մի քանի բաց կամ խցված քարայրեր. սրանցից 2 գլխավորը, վորոնք իրար հետ կապված են միացնող անցքով, գտնվում են միջնաբերդի քարա-քից մի քիչ դեպի արևելք: Հարավային լանջումն են նաև այն քարե ու

Նոր Բայազդի բերդի հասակագիծը

1. Սողոյան բնաձևի շինություններ, 2. Սեպագրի տեղ, 3. ս. Ստեփանոսի մատուռ, 4. Ամրոցի վանքի խաչքար, 5. Ստեփանոսի կաթողիկոսի խաչքար, 6. Միջնաբերդի գերեզմանների քարանդակներ, 7. Արտաքին ամրոցի գերեզմանների քարանդակներ, 8. Բարձրագույն սահմանի խաչքար, 9. Փարսպի, 10. Փարսպի սահմանի խաչքար, 11. Միջնաբերդի գերեզմանների տան քարանդակ, 12. Արտաքին ամրոցի գերեզմանների քարանդակ, 13. Միջնաբերդի գերեզմանների քարանդակ, 14. Միջնաբերդի գերեզմանների քարանդակ, 15. Միջնաբերդի գերեզմանների քարանդակ, 16. Միջնաբերդի գերեզմանների քարանդակ, 17. Միջնաբերդի գերեզմանների քարանդակ:

¹⁾ Սմբատյան «Գեղարքունի» 59.—«Երևում է յին եկեղեցույ և տանց ավերակներ»:

թերևս քարակոփ սենյակները, ¹⁾ վորոնց մուտքը ժայռերի փուլ գալու հետևանքով հիմա փակված են, բայց կարելի է բանալ: Այս սենյակների ներկայութունը հնագիտական խոշոր նշանակութուն ունի բերդի կարևորութունը բացահայտելու տեսակետից:

Ամենահետաքրքրական կառուցումներից են այն յերկար գետնանցքերն էլ, վորոնք բերդի գլխից տանում են մինչև ձորամիջի ջուրը— Գավառագետը: Մինչև այժմ կարծվում եր, թե բերդի գլխից մեկ գետնանցք կա ²⁾ հետախուզումը պարզեց, վոր գետնանցքերը յերկու հատ են և զուգահեռ. մեկը միջնաբերդից է, իսկ յերկրորդն արտաքին ամրոցից: Ներքնուղիները մյուս բերդերի գետնանցքների համեմատությամբ բավական ընդարձակ են. պատերը շարված են խոշոր քարերից, իսկ ծածկը միակաուր սալաքարերից է: Արտաքին ամրոցի գետնանցքի յերկարությունը մոտ 270 մետր է, վոր հնում կարող եր ավելի լինել, յերբ գետնանցքն ավելի յե մոտեցած յեղել գետին: Միջնաբերդի ներքնուղու յերկարությունն է մոտ 265 մետր: Միջնաբերդի անցքի բերանը գտնվում է մատուռի հարավային կողմում յեղած Ստեփանոս եպիսկոպոսի խաչարձանից մոտ 24—25 մետր ուղիղ զեպի արևմուտք: Արտաքին ամրոցի անցքի բերանը նույն մատուռի հյուսիս արևելյան անկյունից մոտ 13—14 մետր ուղիղ զեպի արևելք է ³⁾: Բերդի գլխին գետնանցքերի բերաններն իրարից հեռու են մոտ 50 մետր: Միջնաբերդի գետնանցքի ձորամիջի բերանը բացվում է կաղապար շինող Շահբազ Շանյանցի բակի մեջ քարայրի կերպարանքով և հիմա պետքարանի է վերածված: Արտաքին ամրոցի ձորամիջի բերանը բացվում է կոշկակար Վաղարշակ Չիչակյանցի տան մարագի մեջ, վորը նմանապես վոչ ալ ինչ է, բայց յեթե քարայր՝ առաջը շարած, զուռ կախած ու հարդանոց դարձրած: Ձորամիջի այս բերաններն իրարուց հեռու են մոտ 30 մետր: Արտաքին բերդի գետնանցքը գլուղի մեջ միտեղ քանդել են փարախ շինելու նպատակով, և հիմա այս ներքնուղին բացված վիճակում կարելի է տեսնել եփրեմ Մըհերյանի գոմատեղում՝ դռան շեմքի սալաքարերի տակ: Միջնաբերդի ներք-

1) «Մշակ», նույն համար.— «Կան ռթաղներ»: Ալիշան «Սրսական», 43.— «Ձեռագործ սենյակը պաղպաղունք»: Սմբատյան «Գեղարքունի», 449.— «Ճարտարությամբ շինուած մեկ մեկու մեջ մինչև քանի քանի սենյակներ. պատերը հղկած և վարպետությամբ միմիանց հագցրած քարեր են, և մի քանիսի յուրաքանչյուր պատը կամ առաստաղը միապաղաղ քարից է կտրած և քանդակներով զարդարուած: Այգտեղից մի ստորյերկրյա ճանապարհ տանում է զեպի գետը, վորտեղից, ինչպես կարծվում է, ջուր են տարել պատասպարվածները»:

2) Ալիշան, «Սրսական», 43.— «Գետնափոր ուղի ավելի քան մղոն մի՝ տանելով ի գետն»: Սմբատյան «Գեղարքունի», 59.— «Գետնափոր ճանապարհ ցղեալ բերանը»: «Մշակ», նույն համար.— «Այրեր, վորոնք յերկու վերստ հեռավորությամբ գետնի տակով ունեն հաղորդակցութուն Գավառ ձկնալի գետի հետ»:

3) Գետնանցքերի բերդի գլխի բերանները լցված են և ամուր ծածկվում են մի քիչ ավելի փարթամ խտաբույսերով: Ներքնուղիների այս բերանների ու քարակոփ սենյակների մուտքի տեղերն ինձ ցույց է տվել Նոր Բայազդի քաղաքացի Միրզաջան Մամիկոնյանը, վորը գավառի հնություններին լավ իրազեկ ձեռունի է և ի զեպ, ավելացնենք, վոր սխալ է Ալիշանի գրածը, թե այստեղ «գտան կավեղեն պատկերք կոտց և ուլունք ա զուցյալ յաչա նոցին» («Սրսական», 43): Ալիշանի աղբյուրը, վոր է «Մշակի» նույն համարը, պարզ գրում է. «Որեքուստ մի գյուղում... դուրս է յեկել մի կաւեղեն կուտք... աչքերին հուլունք» և այլն:

նուղին անցնում է նույն Մհերյանի նոր գնած տան տակով և գետնանցքի սալաքարը յերևում է բակի մեջ, փողոցի կողմի պատի տակ: Մհերյանի տների առաջ գույգ գետնանցքի հեռավորությունն է մոտ 21—22 մետր: Տեղացիք պատմում են, վոր այս ներքնուղիները վերջին տասնամյակներում են փչացել: հիշողներ կան, թե ինչպես իրենք մանուկ հասակում անց ու դարձ են արել նրանց միջով յերկար տեղ:

Կենտրոնական այս բերդի յերկարությունն է 375 մետր, արևելյան արտաքին պարսպինը՝ մոտ 185 մետր. միջնաբերդի յերկարությունն է մոտ 121 մետր, և միջնաբերդի արևելյան պարսպինը կամ միջնապարսպինը՝ 82 մետր: Միջնաբերդի տարածությունն է մոտ $1\frac{1}{2}$ դեպյատին, արտաքին ամրոցինը՝ մոտ $3\frac{3}{4}$ դեպյատին. այսպիսով ամրոցը բերդի ընդարձակ տափարակը բռնում է մոտ $5\frac{1}{4}$ դեպյատին:

Բերդի գլուխն, ինչպես ասացինք, հարթ է, բայց միջնապարսպի մոտ ու սրա յերկու կողքերին բարձր է մի փոքրիկ դարի նման, վորն աստիճանաբար իջնում է՝ արևելյան կողմում շուտ հավասարվելով տափարակին, իսկ արևմտյան կողմում՝ ավելի դանդաղ: Ամենայն հավանականությամբ այս բարձրությունը գոյացել է հնագույն շենքերի փլած ու հարթված մնացորդներից:

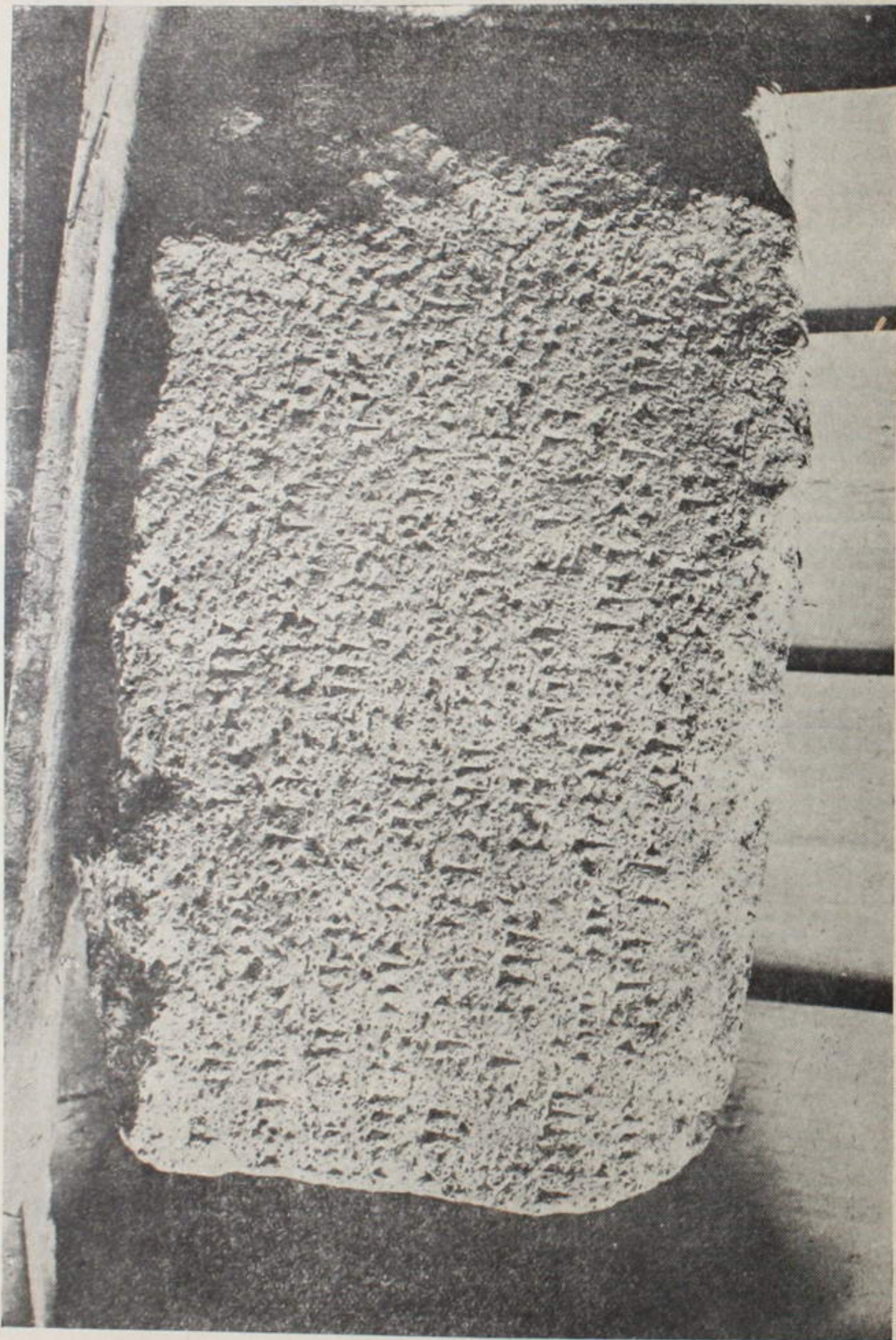
Միջնապարսպի այս թմբի սեռի վրա եր ահա, վոր գտա Նոր Բայազդի սեպագիրը հետևյալ հանգամանքներում:

Ն

Այս տարվա հուլիսի 5-ին Նոր Բայազդի հասնելով՝ սկսեցի ստուգել ու հետախուզել քաղաքի ու շրջակայքի հայկական արձանագրությունները՝ Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմությանը վերաբերող նյութեր հավաքելու նպատակով: Տեսնելով, վոր նույն իսկ քաղաքի արձանագրությունները լրիվ չեն հավաքված, և արտադրվածների մեջ ել բավական սխալներ կան, վորոշեցի հիմնովին ու մանրակրկիտ հետախուզել բերդի գլխի ու ձորամիջի գերեզմանատների խաչարձաններն ու շիրմաքարերը: Այս հետախուզությունների ժամանակ ինձ ոգնում էյին յերեխաներս, վորոնք զըսրոցական աշակերտներ են: Յերբ հուլիսի 17-ին ել բերդի գլխին հետախուզող շղթա կազմած նորից ու նորից շիրմաքարերը մեկ-մեկ գննելով անցնում էյինք միջնապարսպի թուփն ի վեր, տղաս—Մարտիկը, 12 տարեկան—գեմառավ և մատնանչեց մեկ սրբատաշ դամբարանի կողքին գետնի վրա մի ժեռ շիրմաքար՝ ասելով. «Վրան գժեր կան, բայց հայերեն տառեր չեն»: Մոտենալով տեսա, վոր մատնանշածը սեպագիր արձանագրություն է:

Սեպագրված քարը, վոր բազալտ էր, գտնվում եր Սողոյան ընտանիքի շիրիմների շարքում, Մարիա Սողոյանի († 1912 թ. մարտի 1-ին) սրբատաշ դամբարանի արևմտյան կողմում՝ յերկու ալ ժեռ քարերի հետ ձևացնելով մի շիրմաթուփ: Արձանագրությունը խոշոր գլխաքարի հարավային ու մի քիչ գողավոր կողի վրա եր և բռնում եր 34×65 սանտիմետր տարածություն՝ կազմված լինելով 65 սանտիմետրանոց 8 տողից:

Քանի վոր տեղացիները շիրմաքարերը հանո մ եյին հենց բերդի գլխի պարիսպների հիմքերից, ապա յեղբակացրի, վոր սեպագրված քարն եւ անպայման հանված ե դարձյալ բերդի գլխից, մոտիկ տեղերից ե հավա-

Ճոգցւի հզր վեհաւոյս վեհաւոյս յսդ.

նորեն հյուսիսային պարսպի ու միջնապարսպի հատման կետի մոտերքից, այն փոսացած ձորաբաշից, վորտեղի նոր փորված ու հանված քարերի հիմքերը շնչում եյին այս մասին:

Վորովհետեւ Սեփանա լճափից հեռու սեպագրեր հայտնադործված չկային այն դավառում, ե ուրեմն բերդի գլխինը նոր սեպագիր եր. ուստի ան-

Ճոգցւի ուսիս վեհաւոյս վեհաւոյս յսդ.

միջապես գտածիս մասին հատուկ գրություններով հայտնեցի Հայաստանի Գիտության ե Արվեստի Ինստիտուտի նախագահությանը, Պետական Թանգարանի վարչությանն ու Հնությունների Պահպանության Կոմիտեին:

Նախ քան սեպագրված քարը տեղաշարժ անելն անհրաժեշտ եր այն

նկարել սկզբնական դիրքում ու վիճակում: Լուսանկարչական գործիք չունեցի, քաղաքում լուսանկարիչ չկար, ուստի լուսժողովման գծով գիմեցի Նոր Բայազդի լուսարժանի վարիչ ընկ. Հայկ Ժամկոչյանին՝ խնդրելով, վոր հմուտ մարդ ճարեւ եւ ուղարկել սեպագրված քարը տեղն ու տեղը լուսանկարելու, վոր հետո հոգանք տեղահան անելու մասին: Լուսանկարող չճարվեց մինչև հուլիսի 4-ը, յերբ Յերեանից յեկան Հնությունների Պահպանության Կոմիտեյի ներկայացուցիչները:

Հուլիսի 25-ին սեպագրված քարը ցույց տվի Հնությունների Պահպանության Կոմիտեյի վարչության անդամներ ընկ. ընկ. Գեորգ Ասատուրին, Ասատուր Խաչատրյանին, Աշխարհբեգ Քալանթարին ու մյուս աշխատակիցներին: Համալսարանի դասախոս ընկ. Արշակ Տոնյանի ու այլ վկաների ներկայութեամբ սեպագրված քարն ու շիրմաթումբը լուսանկարելուց հետո միասին շուռ տվինք նախ մյուս յերկու խոշոր ժեռ քարերն ու հետո ել սեպագրվածը, վոր ամենամեծն էր: Յերբ սեպագրված ու նըստած քարը շուռ տալու համար տեղահան արվեց. յերեաց, վոր **հողի մեջ քաղված** նրա կորընթարթ կողի վրա ել կա սեպագիր արձանագրություն:

Սեպագրված նոր եջը դարձյալ ութ տողից էր (սողերը քիչ յերկայն էին—67 սանտիմետր) եւ քարի վրա բռնում էր 34×67 սանտիմետր տարածութիւն:

Գյուտի վայրը կանչված քահանաները վկայեցին, վոր շիրմաթումբն ել եւ Սողոյան ընտանիքինը: Վերջինս տարիքավոր ներկայացուցիչ Գեղամ Սողոյանն ու վորդին հաստատեցին, վոր սեպագրված քարն իրոք հանված եւ նշած տեղից եւ տասնյակ տարիներ շիրմաքար եւ ծառայել իրենց մեռելների համար հերթով. յերբ սրանցից մեկին սրբատաշ դամբն են շինել, ապա այս քարը, վորին իրենք տալիս էին «Տաշած քար» անունը, սրահել քաշել են իրենց նոր մեռածի գերեզմանի վրա: Հարկ եւ հիշել, վոր սրանց ասածին հակառակում էր Նոր Բայազդի ավագ քահանան, տեր Ստեփաննոս Տեր Հակոբյանը. սրա ասելով քարը հանված, բերված եւ վոչ թե ձորաքաշից, այլ շիրմաթմբի մոտից անցնող միջնապարսպի հենց հարեան հիմքից:

Հուլիսի 26-ին սեպագրված քարը փոխադրվեց Յերեան, եւ հիմա զըտնվում եւ Հնությունների Պահպանության Կոմիտեյի գրասենյակում: Նրա, իրեն մեծագույն կուլտուր-պատմական արժողութիւն ունեցող հուշարձանի, պատշաճ տեղը Հայաստանի Պետական Թանգարանն եւ անշուշտ:

VI

Այն կենդրոնական դիրքն ու կշիռը, վոր ունի Նոր Բայազդի բերդը հազարամյա ամրութիւնների հիշյալ սխտեմի մեջ, նրա պարսպափակ տարածության գերազանց ընդարձակութիւնը, արտաքին ամրոցի ու միջնաբերդի հարադրութիւնը, գետնափոր ու քարաշէն սենյակների ներկայութիւնը, հազվագեպ յերկար ու այն ել ջոխտակ գետնանցքերի զուգահեռը եւ վերջապէս երկիջյան սեպագիրը հնադարյան անտա քարաբերդի գլխին,—

այս բոլորը միասին անհերքելի ապացույցներ են այն բանի, թի մեր առաջ կարկառուն կանգնած եւ մինչ-հայկական կյանքի մի յերեւելի կենտրոն, վորի ջանադիր ու հարատե հետախուզութիւնը պեղումներով հանդերձ՝ կարող եւ հայտաբերել կուլտուր-պատմական մեծագին ու անակնկալ նորութիւններ:

Ինչպէս եր կոչվում մինչ-հայկական իրականութեան այս նշանավոր կենտրոնը:

Հիշատակվում եւ արդյոք սրա անունը նորագյուտ սեպագրի մեջ:

Վերջին հարցի պատասխանը կունենանք, յերբ սեպագրի վերծանութիւնը կատարվի իսկական մասնագետ սեպագրագետների ձեռքով:

Համաձայն եւ, վոր սեպագրի մեջ ա ս մեծ բերդը հիշատակված լինի վորեւ անունով: Սակայն նախ քան բեռագրել ընթերցումը հնարավոր եմ համարում մասնագետների ուշադրութիւնը հրավիրել մի քանի իրողութիւնների վրա, վորոնք թվում ե թե մատնում են Նոր Բայազդի հնագործյան անուններից մեկը: Ասում եմ «անուններից մեկը», վորովհետեւ սեպագիրը կարող եւ հիշատակել այս ամրոցի մի ուրիշ, յերկրորդ անուն: Այս դեպքում կունենանք յերկանունութեան մի նոր որինակ ի շարս այնպիսիների, վորպիսիք են Արգիշտինիլի ու Արմավիր, Վան ու Տոսպ, Ադատ ու Մասիս, Սեվանա լիճ ու Գեղամա ծով, Հայաստան ու Արմենիա եւ այլն:

Հիմակվա Նոր Բայազդի անունը հին չե, այլ հազիվ մի դարի կյանք ունի: Վայրի հայկական անունն ե Գավառ, վոր թուրքական արտասանութեամբ դարձել ե Քյավառ: Ընդհանուր կարծիք ե, վոր Գեղամա գավառ, Գեղամա գավառ կրկնելով՝ հետո ասել են սոսկ գավառ՝ հասկանալով Գեղամա գավառը. վերջում Գավառը, վոր գավառի անունն էր, դարձել ե գավառի կենտրոնական շենանոցի (поселение) անունը:

Կարծում եմ, վոր Գավառ տեղանվան այս ստուգարանութիւնը ճիշտ չե: Այժմյան Գավառ անունը հայերեն «գավառ» բառը չե, այլ մինչ-հայկական մի անվան հայացրած ձե ու մնացորդ:

Տեսնենք ապացույցները:

VII

Նոր Բայազդի բերդի գլխի արեւմտյան գերեզմանատանը մեկիքնների շիրիմների շարքում կա մի խաչարձան այս մակադրով.

«Սուրբ խաչս բաբէխաւս Շաղուպար աղին. ԲՎ. ԶԶԳ (=1534):

Այս խաչարձանի տակ հին շերմաքար չկա այժմ, բայց ժամանակին յեղել ե, այն ել «գեղեցիկ քանդակներով», ե Սմբատյանն արտադրել ե վրայի հետեյալ տապանագիրը.

«Այս ե հանգիստ Շաղուբար աղային, ու եր հանուսեք Գաւառին»¹⁾:

Շաղուպար աղայի խաչարձանի մոտ կա մի շիրմաքար՝ վրան այսպիսի արձանագիր.

¹⁾ Սմբատյան «Գեղարքունի», 58:

Անհնարին չե, վոր մեզ հետաքրքրող տեղանվան մի այլ ձևը լինի **Գառնի** տոհմանունը — տեղանունը՝ սղված լինելով Գավառնի ձևից (հին ազա = ա. հմմտ. Մանազազկերտ = Մանազկերտ)։ Այս դեպքում կծագի նոր հարց, թե արդյոք նույն այս Գավառ — Գավառնին չե՞ կամ սրա հետ կապ չունի Յեղեղյաց ավանի մոտ Յախացքարի $2=1251$ թվականի արձանագրի մեջ հիշատակված «ի Գեղարքունի պեղն Գառնի», վոր Որբելյան պատմիչը հիշում է Գառնակեր անունով¹⁾։

Գավառնին ու Գառնին նույնացնող թեզիսն առաջնորդում է գեպի նոր միտք. դուրս է գալիս, վոր մի խումբ անունների գուգահեռ կա Սևանա լճի հարավ-արևելյան լեռնաշղթայի հյուսիսային ու հարավային լանդշերում — Գեղարքունիքում ու սրա մոտիկ վայրերում և Գառնո ու Վայոց ձորերում։ Հյուսիսում կա Ազատ (= *Ազա) քաղաք ու ավերակներ, *Գառնի, Գառնի, Գեղարքունի, Գեղամարալ, Դարանակ (հմմտ. Դարա Սյունի!) ու Մազազնի, հարավում՝ Ազատ (= *Ազա) գետ, Գառնի, Գեղամի (ըստ Սորենացու), Գեղ ու Գեղայո լեռ, Դարակ գյուղ ու Մազազ գավառ։ Սխառ ուշագրավ է, վոր այս անվանախումբը նկատվում է Մասի շրջապատում ել. Ազատ (= *Ազա) լեռ, Գառնի ու Գոնառուկ²⁾ կոչվում, *Գեղատուս քաղաք ու *Գեղատուաց լիճ³⁾ (= Գեղատուաց, վորի հայացքած ու ժողովրդական ստուգարանական ձևն է Գաղատուաց. հմմտ. Էբրակլ՝ հայացքած Զալաղ⁴⁾։ Դարակ գյուղ ու գետակ, Դարոնք բերդ ու թերևս

1) Կ Կոստանյանց «Վիմական Տարեգիր», Պետերբուրգ, 1913, էջ 94, արձ. 1251, Ստ. Որբելյան «Պատմություն հայաստանի Սիսական», Դուկաս, մատեն. Դ. Թիֆլիս, 1911, էջ 424 ու Այրիան «Սիսական», 154։ «Գառնակեր» տեղանվան ստուգարանության մասին Հյուսիսային զգուշացնելով գրում է. «Qarnaker... kann doch nicht=Garn „Lamm“ + ker „essend“ („Lammesser“) sein» (H. Hubschmann. «Die altarmenische Ortsnamen», Strassburg, 1904 էջ 417)։

2) Ըստ Այրիանի՝ Կոնստանտին (Այրիան «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 508) ու ըստ Ադոնցի Դերնեյիկ (Н. Адонц «Армения в эпоху Юстиниана» СПб, 1908 էջ 316)։

3) Գեղատուաց — Գեղատուաց — Գաղատուաց լճի ու Գեղամա ծովի առափնյա հին բնակչության յերբեմնի ազգանուններից մեկը, որի հետքեր են հայտնաբերվում Ստեփանավանքի գերեզմանի մոտ։ «Անանյան լեռնակիցը կողմանցն (Գաղատուաց. թ. Ա.) ի Գեղամա ծովին բերելով ազգս ինչ ինչ ձկանց և լցեալ յայս ծովակ հրամանաւն կուսակալին երևանայ» (!!! թ. Ա.)։ (Այրիան «Այրարատ», 491)։

4) Էբրակլ անունն այսպես հայտնի էր ձևով և գրված մոտ հազարամյա մի խաչքարի արձանագրի մեջ, վորը ու թ. սեպտեմբերի 1-ին գտնվելով Նոր Բայազդի ձորամիջի գերեզմանատան մի հասարակ շիրմի վրա՝ փոխադրել տվի նույն քաղաքի Գյուղացու տան թանգարանը։ Այս՝ յերկրորդ հազվագյուտ խաչքարն է Գաղիկ Ա. Բագրատունու ժամանակից մնացած և ունի հետևյալ արձանագրությունը՝ ՆՈԹ = 1,000 թվականից։

1	տող —	+ ի քվականութեան
2	» —	Հաոց ՆեխԹ ի քազաւորութեան Գ
3	» —	[ազ]կա ես Հայրակղ կազնեցի ս
4	» —	[ու]րք Սարգիս յաւ[զ]նականութի
5	» —	[ւ]ն ինձ եւ ամուսնիս եւ որդեացս իմ. որ կ
6	» —	[արդ]ա, գիս յիւցե. ես Հաւակղ ազաս
7	» —	... ւաբարա ... ի հողամասն եր ...
8	» —	... փառ ... բազում մե ...

Նույն անունը Հայրակղոս ու Հայրակղէս ձևերով ունի նաև Թովմա Արծրունին («Պատմություն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, Բ.դ. 88—97 ու Բ.դ. 98, 101)։

նաև Մաս-իք (Մաս-եաց) լեռ։ Այս անվանախմբերի մեջ աներկբա լսելի չեն վոչ միայն Գիլան, այլ և Մազան — Դարան տոհմանուն — տեղանունները։ Շղթաների այս գուգահեռը կտրելի լրացնել մի գույգ նոր ողակով։ Սևանա լիճ հյուսիսում ու Սևան ամրոց ավելի հարավում, Վանա լճից մոտավորապես գեպի հյուսիս-արևելք։

Տեղանունների այս գուգահեռները վկայում են վոչ թե մի առանձին տոհմի. այլ մեկ ամբողջ տոհմախմբի մեծադանդաղ ու ծավալուն շարժման մասին, վորը մշտնջալատ անցյալում դարավր հորձանքով ընդգրկել է մեր միջաշխարհի լեռնաստանը։

Այս կետում վերջացնելով համառոտակի ասածներս՝ փակում եմ այս աշխարհը, վոր գրված է մեկ նպատակով — ապացուցել, թե հիմակվա նոր Բայազդի կոչվածը, վորտեղ գտնվեց սեպագիրը, մի աննշան ու շարքային չենանոց չե յեղել հնադարում, այլ մի յերեկելի կենտրոն Սևանա լճի առափնյա տոհմախմբի մեջ, և նրա Գավառ անունը ծագում է վոչ թե հայերեն գավառ բառից, այլ Գավառնի — Գավառանի միջ-հայկական տոհմանուն — տեղանունից։

Առ այժմ այսքան։ Սպասենք նորագյուտ սեպագրի գիտական ընթերցումին։

192. թ. սեպտեմբերի 18-ին,
Յերևան։

ԲՈՒԿ ԽՈՒՐ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
N. 4

[504]

A^{III}
2650

ԳՐԱԴԱՐԱՆ N. 421 (F). ՊԱՏՎԵՐ N. 66. ՏԻՐԱԺ 100.
ՀԱՅԳՈՐԴԱՆԻ 2-ՐԴ ՏՊԱՐԱՆ, ՅԵՐԵՎԱՆ

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0067959

A 111
2650